

ЮВІЛЕЇ

УДК 9352.075(477)

Назар Котельницький

*До 175-річчя
від дня народження
Івана Ілліча Петрункевича
(1843-1928)*

ДІЯЛЬНІСТЬ І. І. ПЕТРУНКЕВИЧА У БОРЗНЯНСЬКОМУ ПОВІТОВОМУ ЗЕМЬСЬКОМУ ЗІБРАННІ (1868 – 1879)

Стаття присвячена діяльності І. І. Петрункевича у Борзнянському повітовому земстві. Особлива увага приділена реформаторським ініціативам політика у галузі народної освіти та медицини. Висвітлені прогресивні пропозиції діяча у сфері економіки, розвитку судової системи у провінції, розмежуванні компетенції земських установ і губернської бюрократії

Ключові слова: *І. І. Петрункевич, Борзнянське земство, реформи, прогресивні ініціативи.*

10 листопада 2018 року наукова спільнота гуманітаріїв та прогресивна громадськість буде відзначати славетний ювілей – 175-у річницю від дня народження великого українського політика, яскравого представника української національної аристократії, видатного реформатора і функціонера місцевого самоврядування Російської імперії та Лівобережної України Івана Ілліча Петрункевича (1843–1928).

Життя та діяльність діяча в Україні досліджені достатньо репрезентативно¹. Однак і до сьогодні в історіографії існує незаповнена «лакуна» у біографії політика, а саме питання його роботи у Борзнянському повітовому земському зібранні, так би мовити – на «малій» Батьківщині. Відтак, користуючись символічною нагодою, пропонуємо лаконічний нарис про широкомасштабну працю І. І. Петрункевича у якості депутата Борзнянського повітового земства.

Восени 1868 року І. І. Петрункевича було обрано гласним Борзнянського повітового земства від курії селянських представників. Спробуємо виокремити знакові для політика рефлексії у провінційному парламенті.

21 вересня 1868 року повітове земство розглянуло звіт управи про розвиток медичного обслуговування населення краю. І. І. Петрункевич виступив з великою промовою по цій проблемі, у якій піддав критиці заходи управи у цій сфері. На думку діяча, грошова винагорода праці земського лікаря у сумі 1000 карбованців є вкрай недостатньою. Він порівняв становище лікаря і поліцейського справника, якому земство сплачує 600 карбованців на службові відрядження. Лікарські виїзди, на його погляд, будуть вимагати не менших витрат, тому з 1000 карбованців гонорару лікар повинен витратити 600 – на роз'їзди. Навіть якщо на відрядження піде 400 карбованців, то залишок – 600 карбованців не є гідною винагородою праці лікаря, і жоден професій-

© **Котельницький Назар Анатолійович** – кандидат історичних наук, член-кореспондент Центру українських досліджень Інституту Європи РАН.

ний медик не піде на службу у земство. А якщо і піде, то, безперечно, буде займатися приватною практикою у маєтках великого помісного земельного дворянства, де його праця буде гідно сплачена. Безумовно, така перспектива для лікаря більш приваблива, ніж роз'їжджати по далеких і бідних селищах, де, тим не менше, можуть бути потрібні його послуги, які необхідні людям, що беруть участь у формуванні його гонорару у вигляді податку, але які не можуть сплатити вартість його візиту. Іван Ілліч заявив, що не згоден з ідеєю управи, яка вважає, що лікар повинен об'їжджати повіт не менше 2 разів на рік. На його переконання, лікар повинен виїздити завжди, коли є у тому потреба і коли цього потребують обставини².

Отже, І. І. Петрункевич виступав за введення постійно функціонуючого інституту земських лікарів, причому головними вимогами повинні були стати: формування гідного гонорару земського лікаря, надання лікарю статусу офіційного штатного земського службовця, зрівняння соціального забезпечення лікаря з рівнем представників місцевої бюрократії.

Перший значний конфлікт І. І. Петрункевича і очолюваної ним ліберальної групи гласних з консервативною більшістю повітового земського зібрання виник під час розгляду питання про фінансування інституту мирових суддів. Іван Ілліч звернув увагу земства на те, що фінансування мирових суддів по проекту бюджету складеного управою і комісією є вкрай недостатнім. Пропонований суддівський гонорар – 1500 карбованців не витримує критики. Цих коштів вистачить лише на те, щоб найняти на роботу секретаря, посильних, прислугу, винаймати та утримувати кімнату мирового судді. На думку діяча, призначаючи таке фінансування, слід чекати, що у судді підуть особи, які можуть служити земству, не отримуючи гонорару. Що ж стосується осіб, які б дійсно могли бути б корисними як судді, то вони, не маючи великих ресурсних запасів поза судом, не підуть на нікчемний гонорар, а між тим земству треба думати, щоб судді були його кращими представниками. Відтак І. І. Петрункевич запропонував суттєво збільшити фінансування мирових суддів³.

На думку політика, мировий суд повинен був стати взірцем земської діяльності. Він бачив свою перспективу саме у мировому суді і земській діяльності, оскільки вже не відносив себе до привілейованого стану – аристократичної корпорації. Консервативне дворянство виступало проти великих асигнувань на мировий суд, оскільки ще не була доведена прогресивність цього інституту. Перевагою у два голоси повітове земство проголосувало проти підвищення гонорарів мировим суддям. Очевидно, більшість гласних зважала на те, що за земським законодавством фінансування суддівського корпусу було не обов'язковою витратою земського бюджету. У відповідь на таке рішення земства І. І. Петрункевич вдався до політичних комбінацій і запропонував затвердити наступну резолюцію земства: маючи на увазі, що на мировий інститут необхідні значні земські витрати, а корисність суду ще не доведена; оскільки старий судовий порядок не потребував фінансів земства, то повітове земство просить уряд призупинити створення інститутів мирового суду в Борзнянському повіті. Голова повітового земського зібрання не погодився поставити цю пропозицію на голосування, мотивуючи це тим, що введення мирового суду в Чернігівській губернії затверджено верховною владою⁴.

Відразу після засідання ліберальна фракція земських зборів подала у письмовому вигляді «Особое мнение» по проблемі фінансування мирового суду. Цей документ, по суті, являє собою приклад першої консолідованої позиції опозиційної фронди у земствах регіону та свідчить про фактичне створення ліберальної партії І. І. Петрункевича у Борзнянському повітовому земському зібранні. У листі прогресисти вказували на те, що мировий суд – справедлива і швидка у прийнятті рішень установа, а відтак судді повинні бути незалежними. Суддю не можна порівнювати з наглядачем винокурного заводу – суддя повинен відмовитись від спекулятивних операцій, навіть від свого господарства і піклування про свій дім. Саме тому опозиція визнавала мінімум гонорару для судді – 2000 карбованців, а для секретаря – 600 карбованців і просила зібрання сказати своє останнє слово з цього приводу⁵.

На черговій сесії Борзнянського повітового земства у вересні 1869 року, І. І. Пе-

трукевич озвучив нові реформаторські ініціативи, які мали виражений ліберальний характер. Зокрема, діяч висловився щодо доповіді спеціальної комісії інституції, яка досліджувала проблеми розвитку народної освіти у Борзнянському повіті. Вона прийшла до висновку, що зусиллями повітового земства необхідно відшукати 1000 карбованців для підтримки існуючих у повіті шкіл. Іван Ілліч назвав пропозиції комісії неадекватними, оскільки по факту мережі шкіл у повіті не існує – вони фігурують лише на папері.

Політик наголосив, що питання розвитку народної освіти – шлях до майбутнього земських установ. *«..Ми маємо на даний момент пошту та транспортні комунікації, якими селянство майже ніколи не користується. Проте, воно не вважає несправедливими збори податків від себе для відновлення цих одиниць інфраструктури. Ми маємо пошту земства, якою, як відомо, аграрне населення не користується, але платить податки на неї без усіляких розмов. Виникає питання, чому дворянство, насолоджуючись благами, створеними за рахунок земства і якими не користуються інші стани суспільства, не вважає себе зобов'язаним витратити кошти на народну освіту, навіть якщо селянство не розглядає потребу в освіті головним пріоритетом? Подібне загальноприйняте ставлення та ігнорування дворянським станом інтересів інших верств призводить до взаємної ізоляції станів суспільства та екстремального протиставлення інтересів різних частин громади, що аж ніяк не сумісно з ідеалами рівноправ'я!»*, – заявив І. І. Петрункевич.

Промова мала успіх, і повітове земство, погодившись з аргументами оратора, затвердило постанову, яка асигнувала на потреби освіти з земського бюджету 6585 карбованців, замість запланованої 1000, та вимагало фінансування просвіти за прогресивною податковою системою. Було вирішено, що ці кошти підуть на підтримку 15 шкіл у волосних центрах Борзнянського повіту⁶. Як бачимо, восени 1869 року, за наполяганням І. І. Петрункевича, Борзнянське земство прийняло під свою опіку існуючу на той момент мережу народних шкіл у повіті. Наголосимо на тому, що завдяки особистим зусиллям Івана Ілліча, фінансування системи народної освіти було збільшено у 5 разів, порівняно з початковими намірами.

Окремо слід сказати про те, що ініціативи ліберальних земців у сфері розвитку народної освіти не обмежувались лише науковими розвідками, а й матеріалізувались у конкретні пропозиції практичного характеру. Так, звіт Борзнянської повітової земської управи за 1868-1869 рр. у сфері народної освіти вказував, що народна школа, яка відкрилась у селі Плиски, повинна стати земською взірцевою установою. Повітова управа відзначила, що школу започаткували приватні пожертвування доброчинців. Гласний Борзнянського повітового земського зібрання – І. І. Петрункевич, став основним меценатом школи, і подарував для її побудови та подальшого функціонування 0,25 десятини землі, 150 карбованців, 15000 одиниць цегли для фундаменту, взяв на себе персональне зобов'язання по створенню шкільної бібліотеки та забезпечення книжкового і періодичного фонду для неї. Управа повідомила зібрання, що до школи вже запросили учителя на земську службу, а з бюджету інституту місцевого самоврядування асигновано 300 карбованців на гонорар учителю⁷. Звіт управи дає підстави вважати героя нашої розвідки одним з провідних благодійників народної просвіти у Борзнянському повіті, зокрема у земській частині.

На цій же сесії повітового земства політик вніс авторський проект змін до законодавчих положень про обов'язкову військову повинність у державі. Суть проекту полягала у тому, щоб за прикладом переведення земством натуральних повинностей селянства у грошові замінити забезпечення військової повинності селянства фінансовим податком у державний бюджет на суму 3874 карбованці на рік. Діяч акцентував увагу на тому, що цих коштів вистачить для того, щоб звільнити від забезпечення повинності 4 представників селянського соціуму з кожної 1000 новобранців. Після тривалих дискусій повітові збори відхилили проект І. І. Петрункевича, вважаючи його передчасним у світлі реформування владою усієї системи імперської армії⁸.

Таким чином, за 5 років до введення у дію військової реформи у Російській імперії І. І. Петрункевич ініціював авторський проект змін та пропозицій щодо впорядкування

та полегшення забезпечення військової повинності для селянства. Наголосимо, що мова йшла не про загальну заміну самої повинності податком, а про перекладення на плечі земських установ фінансового забезпечення наборів до армії, тим самим полегшивши платіжне становище селянства, яке мало забезпечувати військовий призов податком. Відмова від натуральних повинностей у цій галузі була зумовлена переконаннями політика у тому, що селянство не знаходилось у рівних умовах по забезпеченню цієї повинності з представниками інших суспільних верств країни, зокрема дворян і бюрократії, які взагалі були звільнені від сплати будь-яких податків та відбування військової повинності. Неприйняття ж повітовим земством пропозицій діяча можна пояснити, на наш погляд, небажанням земських установ втручатися у сферу винятково державної прерогативи щодо реформ у військовій сфері, тим більше, що вже було відомо про початок розробки урядом військової реформи на основі демократичних напрацювань по інших напрямках перетворень.

Не менш продуктивною у роботі І. І. Петрункевича стала сесія Борзнянського повітового земства 1870 року. Саме на цій сесії політик запропонував конкретні проекти реформ, які пізніше стали хрестоматійним прикладом в ілюстрації ідеологічних засад та імперативів земсько-ліберального руху на півночі Лівобережної України. Перш за все, знаковими для Івана Ілліча стали ініціативи щодо розвитку народної освіти.

22 вересня 1870 року І. І. Петрункевич запропонував свій проект розвитку народної освіти у Борзнянському повіті, який став важливою віхою розвитку земської просвіти у цілому. У своїй промові політик визнав, що дефіцит коштів змушує земство допомагати у відкритті шкіл лише тим, на кого вистачає фінансів. Однак інституція відмовляє у допомозі іншим, хто бажає відкривати школи. Ситуація, що склалася, на думку оратора, свідчить, що зробленого земством у царині народної освіти вкрай недостатньо. На думку діяча, ідеали справедливості повинні зобов'язати установу вийти з цього становища, бо усі селянські громади порівну платять податки на потреби освіти, але не усі отримують належну допомогу. Крім того, необхідно знайти вихід з цього становища ще й тому, що користь освіти вже доведена, а розвиток просвіти приводить до зростання благополуччя народу. Саме тому, Іван Ілліч запропонував створити спеціальний особливий шкільний фонд. За авторським проектом, цей фонд повинен був формуватися шляхом запровадження спеціального солідарного податку у розмірі 4 копійок з кожної десятини землі повіту. Отримані кошти планувалося конвертувати у комерційні цінні папери банківських установ з метою формування стабільних депозитних доходів. На переконання І. І. Петрункевича, з допомогою отриманого капіталу, а точніше – з його відсоткових прибутків, земство повинно буде утримувати школу у кожному селі Борзнянського повіту.

Повітове земство затвердило проект І. І. Петрункевича у такій редакції:

1) створити особливий шкільний фонд, на відсотки капіталів якого можна буде утримувати 60 шкіл Борзнянського повіту, асигнуючи на кожну по 400 карбованців;

2) бюджетні розрахунки проводити по аналогії з системою земського повітового оподаткування, кожну десятину землі оподатковувати по 4 копійки сріблом, але не порівну, пропорційно, у розрахунку на те, що прибутковість земель зросте настільки, щоб щорічні доходи на освіту були не менше 8000 карбованців сріблом, себто – за прогресивною шкалою;

3) освітні витрати внести у статтю обов'язкових загальних бюджетних витрат земства, зобов'язавши земську повітову управу відраховувати необхідний відсоток у освітній фонд, який відразу вкладати у цінні папери, які мають найбільший комерційний прибуток;

4) звернення будь-яких громад по проблемах народної освіти вирішувати за першої ж можливості;

5) земські асигнування на потреби народної просвіти у 1871 році збільшити до 7000 карбованців сріблом³.

Особливо наголосимо на тому, що проект надав великий поштовх у розвитку народної освіти і стимулював появу розгалуженої мережі земських шкіл – видатного досягнення земського самоврядування в українських губерніях Російської імперії.

Затверджений документ набув революційного характеру, оскільки перетворював витрати земства на просвіту з необов'язкових в обов'язкові і запроваджував прогресивний солідарний податок на освітні потреби, виходячи з прибутковості земель. Опора на відсоткові прибутки від цінних паперів свідчила, що земство і сам І. І. Петрунkevич сповідували філософію капіталізації економічних перетворень, та саме у них бачили запоруку громадського прогресу і нівелювання впливу економіки кріпосництва. Відзначимо, що прогресивна ініціатива відразу ж отримала бурхливий опір реакційного середовища повітового соціуму. Справа у тому, що фіскальна частина проекту передбачала дотримання класичного прогресивного принципу – чим більше земельне володіння, тим більша сума податку. Оскільки саме консервативне дворянство володіло найбільшими земельними латифундіями, то і основним платником цього податку, волею – неволею, ставало саме воно. У розумінні цієї пануючої частини аристократії пропозиція «колеги по корпоративному цеху» змушувала її фінансувати загальний розвиток народної просвіти, що сприймалось більшістю нобілітету як неповага до його інтересів.

27 вересня 1874 року повітове земство розглянуло доповідь повітової управи щодо проблем функціонування шкільного фонду. І. І. Петрунkevич взяв участь у обговоренні цього питання. На глибоке переконання діяча, знищення шкільного фонду означало б принципове припинення розвитку народної освіти. На його думку, фонд забезпечує прогрес цієї справи у повіті хоча б у перспективі. *«При правильному функціонуванні фонду, земство може отримати багато позитивів, причому у короткий термін. Ці позитиви будуть виявлятися у створенні розгалуженої системи ощадно-позичкових товариств, широкому розвитку кас дрібного кредиту для селянства, відкритті землевласницьких училищ, які забезпечать появу фундаментальної аграрної науки. Саме шкільний фонд і забезпечить матеріальні ресурси для реалізації цих задумів»,* – наголосив політик¹⁰.

29 вересня 1874 року І. І. Петрунkevич виступив на засіданні повітового земства по проблемах фармакології і аптечної торгівлі у Борзнянському повіті. Діяч звернув увагу зібрання на безконтрольність та незадовільний стан земської аптеки у лікарні м. Борзни. У зв'язку з цим політик запропонував, у вигляді експерименту, передати функції земської аптеки приватному фармакологу, але винятково на наступних умовах земства: сировина повинна складати 15% від вартості препаратів; наявність дисконту, обов'язкової цінової знижки – 40% у порівнянні з державними аптеками; продаж препаратів повинен контролюватися спеціально призначеним лікарем – інспектором земства; усі медикаменти приватний фармаколог повинен приймати за цінами єдиного консолідованого преїскуранта¹¹.

Отже, у галузі аптечної справи Іван Ілліч виступав за рівні можливості земських і приватних фармакологів, оскільки, у його візії, конкуренція нейтралізує наявність службових зловживань у цій сфері. Особливо важливим було те, що земство на бюрократичному рівні захистило найвразливіші частини соціуму від втрат ліберальної цінової політики.

Велику цікавість для дослідження діяльності І. І. Петрунkevича на Борзнянщині викликає так звана «справа Петрунkevича – Малахова». Джерела свідчать, що суть справи полягала у тому, що становий пристав повіту – О. Малахов відібрав у гласного Борзнянського повітового земства – І. І. Петрунkevича статистичну документацію, яка належала політику як голові податкової комісії повітового земства. Крім того, поліцейський чиновник заборонив старшині Парафіївської волості надавати будь-яку інформацію Івану Іллічу, що дало підстави земству говорити про порушення своїх прав¹².

За рапортом борзнянського повітового справника, у середині жовтня 1878 року пристав О. Малахов прибув до Парафіївського волосного правління по службових справах. Він констатував велике зацікавлення селян статистичними нотатками, написаними рукою сільського писаря – М. Гужовського, які містили у собі, на переконання пристава, неправильні описи його діянь, і були систематизовані розсильним гласного Борзнянського повітового земського зібрання – І. І. Петрунkevича, а потім надані засідателю волосного правління, щоб у такий спосіб отримати детальні подробиці діяльності О. Малахова.

За свідченнями пристава, він, не знаючи про існування статистичної комісії у Борзнянському повітовому земстві, не знаючи, що ці папери належать гласному І. І. Петрункевичу, оцінюючи образливими описи його діяльності, які є, на його переконання, неправдивими і недоведеними, відібрав ці нотатки, щоб надати їх поліцейському справнику для проведення допиту і притягнення до відповідальності писаря М. Гужовського за наклеп. Щодо тверджень І. І. Петрункевича про те, що О. Малахов забороняв Парафіївському волосному старшині надавати будь-яку інформацію, то подібні твердження, як вказував пристав, ніким і нічим не доведені. Стосовно ж закидів земських лібералів, які звинувачували станового пристава у зловживанні службовим становищем та корупції, у використанні приставом сотських і десятських для робіт у його приватному помешканні, то, за свідченнями О. Малахова, ці роботи були оплачені і лише мала частина проводилась на прохання його домогосподарки.

Виходячи з цих свідчень, борзнянський справник прийшов до наступних висновків: відібрання паперів І. І. Петрункевича – необдуманий вчинок, але він не є порушенням прав повітового земства, оскільки не було відомо про приналежність цих паперів І. І. Петрункевичу; використання сотських і десятських на приватних роботах у помешканні О. Малахова зафіксовано, але вони були оплачені і проводились за дорученням його домогосподарки¹³.

13 лютого 1879 року Чернігівське губернське правління розглянуло цю справу. Було зазначено, що усі свідчення пристава О. Малахова не спростовані і підтверджуються багатьма джерелами. На думку губернського правління, у документах, відібраних приставом, містились матеріали, які ганьбили його як посадову особу та які були написані невідомою особою за дорученням І. І. Петрункевича. Ці дії, за імперським законом 1876 року, повинні були стати предметом втручання станового пристава, що, власне, і відбулось. На переконання правління, О. Малахов був зобов'язаний нейтралізувати подальше поширення цієї інформації, яка провокувала населення проти місцевої поліцейської влади. Виходячи з цього, правління вважає дії О. Малахова законними і такими, що не порушують прав земства. Відтак було вирішено припинити слідчі дії по цьому питанню, адже І. І. Петрункевич намагався дискредитувати поліцію і місцеву владу. Крім того, 14 лютого 1879 року правління направило у Чернігівське губернське по селянських справах присутствіє лист з вимогою розслідування дій писаря М. Гужовського¹⁴.

Таким чином, активна діяльність Івана Ілліча була оцінена владою губернії як спроба замаху на існуючий політичний лад. Очевидно, ця справа стала одним з факторів, які вплинули на прийняття рішення про «політичне усунення» І. І. Петрункевича з території Борзнянського повіту Чернігівської губернії та українських земель Російської імперії у цілому.

Уже після арешту і політично вмотивованого адміністративного інтернування діяча з Чернігівської губернії та Лівобережної України без усілякого судового процесу 27 квітня 1879 року Борзнянське повітове земське зібрання 15 жовтня 1879 року розглянуло рішення губернського правління по справі «Петрункевич–Малахов». Спеціальна комісія земства довела, що поліція знала, кому саме належать конфісковані папери, адже усі документи були повернуті І. І. Петрункевичу прямо на засіданні повітового земства 24 жовтня 1878 року. Усвідомлюючи, що правління не мало права надавати оцінку діяч інституту місцевого самоврядування, а тим більше звинувачувати його у помилках зібрання статистичних відомостей, повітове земство вважало, що губернське правління образило установу, а тому постановило: подати скаргу до Правлячого Сенату з проханням розглянути конфлікт, враховуючи закон про земські установи; орган врядування просив визнати рішення правління образливим для земської установи і скасувати його як таке, що не мало законних підстав¹⁵.

Підбиваючи підсумки, необхідно вказати на широкий діапазон діяльності І. І. Петрункевича у Борзнянському повітовому земстві, яка, переважною більшістю, мала практичну спрямованість. На особливу увагу заслуговує реформаторська діяльність Івана Ілліча у сфері народної просвіти та медицини, де політик запропонував впровадження безкоштовної базової початкової шкільної освіти і основних медичних по-

слуг, дотримуючись принципу рівного доступу та сповідуючи філософію соціальної справедливості. Реформи І. І. Петрункевича створили умови для появи загальноземської мережі народних шкіл та перших стаціонарних осередків земської медицини у Борзнянському повіті. Наголосимо, що діяч був меценатом і благодійником освіти для селянської верстви у провінції, що безсумнівно свідчить про його добродійність. Відзначимо і цілий ряд реформ у економічній площині: реальна перспектива створення ощадно-позичкових товариств, організація кас дрібного кредиту для селянства, початок процесу відкриття землевласницького училища. Вагомим чинником розвитку демократії у соціумі повіту стали ініціативи І. І. Петрункевича по всебічному розвитку системи мирових судових установ та пропозиції по розмежуванню компетенції земства і регіональної бюрократії. Далеко не останнє місце у практичній роботі Івана Ілліча займали авторські новації у галузі перетворень армії держави, фармакології та аптечної справи країни, створення земської статистичної служби та її інституціалізації як органу по викриттю корупції у суспільстві.

На наше переконання, діяльність І. І. Петрункевича у Борзнянському повітовому земському зібранні слід вважати практичним втіленням ідеологічних засад та політичної програми ліберальної опозиційної фронди північної України. Зважаючи на те, що діяльність Івана Ілліча у вказаних напрямках по земському законодавству вважалась не обов'язковою, тому її слід оцінювати як самостійну політичну альтернативу – ліберальний реформізм, спрямований на капіталістичну модернізацію суспільного організму Борзнянщини у вказаний період. Якщо ж екстраполовати подвизницьку роботу І. І. Петрункевича на сучасний розвиток української держави, її перезаснування, то цілком очевидним стає те, що зміст практичної діяльності політика беззаперечно може стати джерелом інструментарію для модернізації країни у цілому, адже «гучні» ініціативи влади щодо внутрішніх перетворень, зокрема – ідея децентралізації влади, є нічим іншим, ніж «добре забутим минулим» епохи Магдебурзького права і місцевого самоврядування другої половини XIX – першої чверті XXст. на українських землях.

1. Див., наприклад: Котельницький Н.А. І. І. Петрункевич та національне питання у Російській Імперії у другій половині XIX ст.: етнополітичний аспект / Н.А.Котельницький // Український історичний збірник. – Вип.11. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С.128-133; Він же. До питання про участь І. І. Петрункевича у роботі Чернігівського губернського зібрання дворянства (1875-1878) / Н.А.Котельницький // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – Серія: історичні науки: № 5: Вип.52: Збірник. – Чернігів: РВВ ЧДПУ ім.Т.Г.Шевченка, 2008. – С.166-172; Він же. Политик И.И.Петрункевич: вопросы генеалогии и биографии / Н.А.Котельницкий, Е.А.Комаровский // Вспомогательные исторические дисциплины – источниковедение – методология истории в системе гуманитарного знания. В 2-х ч. / редкол.: М.Ф.Румянцева (отв. ред.) и др. – М.: РГГУ, 2008. – Ч. II. – С.383-386; Він же. К вопросу о дворянском происхождении И.И.Петрункевича (1843-1928) / Н.А.Котельницкий // Российская семья: историко-психологический портрет. В 2-х ч. / редкол.: С.Н.Полтораки и др. – СПб.: Нестор, 2008. – Ч.1. – С.140-145; Він же. Вплив ліберальної філософії та дворянського походження на формування світогляду Івана Петрункевича / Н.А.Котельницький // Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2009. – С.287-292; Він же. Таємний політичний клуб І. І. Петрункевича: персональний склад, ідеологічна платформа, політична програма / Н.А.Котельницький // Евреи Левобережной Украины. История и культура / редкол.: С.Г.Бельман и др. – Чернигов: БЕФ «Хасде Эстер», Черниговская областная еврейская община, 2009. – С.23-33; Він же. Российско-украинские отношения в системе этнополитических взглядов И.И.Петрункевича / Н.А.Котельницкий // Актуальные проблемы гуманитарных наук (социальная работа, педагогика, психология, социология, история, политология). – Вып.7 / редкол.: Е.П.Комаровская и др. – М.: Изд-во РГСУ, 2009. – С.74-76; Він же. И.И.Петрункевич. Его первые шаги к всероссийскому земскому движению / Н.А.Котельницкий, Н.А.Шлиппенбах //

Сестрорецкие берега. – 2009. – № 19. – С.4; Він же. Громадсько-політичні ініціативи І.І.Петрункевича кінця 70-х років ХІХ століття/Н.А.Котельницький//Український історичний збірник. – Вип.12. – К.:Інститут історії України НАН України, 2009. – С.131-137; Він же. Общественная деятельность И.И.Петрункевича на Черниговщине (1868-1879) /Н.А.Котельницький//Вестник РУДН. – Серия «История России». – 2010. – № 4. – С.5-24; Він же. Дворянський маєток І.Петрункевича: питання історії та економіко-господарчої структури /Н.А.Котельницький//Українознавчий альманах. – Вип.2. – К.:ВПП «Київський університет», 2010. – С.104-105; Він же. Діяльність І.Петрункевича у Чернігівському губернському земському зібранні (1868-1879 рр.)/Н.А.Котельницький//Український історичний журнал. –2010. – № 2. – С.62-75; Він же. Судова діяльність І.І.Петрункевича (1869-1879) / Н.А.Котельницький//Сучасні проблеми правової системи та державотворення в Україні. – Черкаси:СУЕМ, 2011. – С.18-20; Він же. Громадська та суспільно – політична діяльність І.І.Петрункевича в Україні (1866 – 1879рр.)/Н.А. Котельницький. – Дисертація...канд.іст. наук. – К.2012.– 200с.; Він же. Громадська та суспільно – політична діяльність І.І.Петрункевича в Україні (1866 – 1879рр.) / Н.А. Котельницький. – Автореферат дис... канд.іст.наук. – К.2012.- 20с.; Він же. Николай Андреевич Шлиппенбах – наследник И.И.Петрункевича / Н.А.Котельницький // Опыты историко-антропологических исследований. – М.:РУДН, 2012. – С.132-141; Він же. Письма Н.А.Шлиппенбаха как источник по изучению общественно-политической деятельности И.И.Петрункевича в Украине/Н.А.Котельницький//Materialy IX mezinarodni vedesko – praktika conference «Efektivni nastroje modernich ved – 2013» (27 dubna – 05 kvetna 2013 roku). – Dil 19. – Historie. – Praha, 2013. – Str.13-15; Він же. Иван Ильич Петрункевич: жизнь и деятельность на Черниговщине. Историко-биографический очерк/Н.А.Котельницький. – М.: Летний сад, 2015.– 124 с; Він же. Иван Петрункевич: истоки //Русское слово. Общественно-публицистический иллюстрированный журнал. Издание русского национального меньшинства в Чешской Республике. – 2016. – № 7. – С.20 – 21; Студьонова Л.В. Рец. на: Котельницький Н.А. Иван Ильич Петрункевич: жизнь и деятельность на Черниговщине. Историко-биографический очерк//Сіверянський літопис. – 2016. – № 5. – С.174 – 176.

Він же. Иван Петрункевич – видатний син Борзнянщини. – Плиски, 2017. – 16 с. Він же. Династія козацьких дворян. Петрункевичі: етносоціальне коріння та генеза походження//Пороги. Культурно-політичний часопис для українців у Чеській Республіці. – 2017.– № 4.– С.6-7; Він же. Народний меценат. Иван Ілліч Петрункевич (1843-1928): життя та діяльність на Чернігівщині//Пороги.Культурно-політичний часопис для українців у Чеській Республіці.–2017.– №6.– С.12-13; Він же. Між голодом та славою. М.А.Шліппенбах – нащадок родини Петрункевичів//Пороги. Культурно-політичний часопис для українців у Чеській Республіці. – 2017.–№7.–С.7-8; Він же. Микола Андрійович Шліппенбах – нащадок І.І.Петрункевича //Сіверянський літопис.–2017. – №6. – С.143-153; Він же. Николай Шлиппенбах, потомок И.И.Петрункевича// Русское слово. Общественно-публицистический иллюстрированный журнал. Издание русского национального меньшинства в Чешской Республике. – 2018. – № 1. – С.40-45.

2. Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1868 года. – Чернигов.: Ильинская типография, аренд. губ. зем. управой, 1868. – № 2. – С.21.

3. Там само. – № 4. – С. 52.

4. Там само. – С. 53-55.

5. Там само. – С. 56-57.

6. Timberlake Ch.E. Ivan Il'ich Petrunkevich: Russian Liberalism in Microcosm// Essays on Russian liberalism.- Universiti of Missouri Press. – Columbia, 1972. – P.22-23.

7. Отчет Борзенской уездной земской управы за 1868 год. – К.:Типография И. и А.Давиденко,1869. – С.18.

8. Timberlake Ch. E. Ibid. – P.25.

9. Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1870 года.– Чернигов.:Земская типография, 1871. – № 2. – С.4-15.

10. Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1874 года. – Чернигов.:Земская типография, 1875. – № 3. – С.28.

11. Там само. – № 5. – С.42- 43.
12. Державний архів Чернігівської області . – Фонд 127. – Опис 1. – Справа 19623. – Арк. 1, 9.
13. Там само. – Арк.9-10.
14. Там само. – Арк.17-21.
15. Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1879 года. – Чернигов.:Земская типография,1880. – № 8.- С.85- 86.

Статья посвящена деятельности И. И. Петрункевича в Борзнянском уездном земстве. Особое внимание уделено реформаторским инициативам политика в сфере народного просвещения и медицины. Показаны прогрессивные предложения деятеля в сфере экономики, развития судебной системы в провинции, разграничении компетенции земских учреждений и губернской бюрократии.

Ключевые слова: *И. И. Петрункевич, Борзнянское земство, реформы, прогрессивные инициативы.*

In a publication the major constituents of activity of I. I. Petrunkevich in Borzna zemstvo are investigating. The special attention is spared to the reformativе initiatives of politician in area of folk medicine and education. Shows examples of philanthropic and sponsorship activities of I. Petrunkevich in education. The progressive suggestions of politician in the field of economics, fiscal policy, development of the judicial system in provinces, delimitations of jurisdiction of zemstvo establishments and province bureaucracy are lighted up. To light up innovation I. Petrunkevich into sphere reforms army state, pharmacology and dispensing chemists. Considerable interest to call to create personal initiatives politics zemstvo statistical service as agency along to reveal corruption in society. As a result of the research a conclusion about modern, reformist character of Petrunkevich's activity, directed on capitalist modernization, to the vital functions of province is formed.

Key words: *I. I. Petrunkevich, Borzna zemstvo, reforms, progressive initiatives.*

